

II. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОГО ЧАСУ

УДК 94(477):930:929.6:737

Ірина Хромова*

СОСНИЦЬКИЙ СКАРБ: ДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ МОНЕТ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА

Автор статті, ґрунтуючись на аналізі монетного складу Сосницького скарбу (1911 р.) та попередніх досліджень, пропонує свою версію класифікації монет київського князя Володимира Ольгердовича. Особливу увагу приділено класифікації монетних штемпелів.

Ключові слова: Сосницький скарб 1911 р., Володимир Ольгердович, денарій, типологічна класифікація монет, класифікація монетних штемпелів, тип, варіант, різновид варіанту, диферент.

Автор статті, на основі проведеного аналізу монетного складу Сосницького скарбу (1911 г.) и предыдущих исследований, предлагает свою версию классификации монет киевского князя Владимира Ольгердовича. Особое внимание обращено на классификацию монетных штемпелей.

Ключевые слова: Сосницкий клад 1911 г., Владимир Ольгердович, денарий, типологическая классификация монет, классификация монетных штемпелей, тип, вариант, разновидность варианта, дифферент.

The author of the article on the basis by analysis of the monetary composition of hoard (Sosnytsia, 1911) and the findings of previous researchers gives the version of classification of coins of the Vladimir Ol'gerdovich, the Kievan prince. The particular attention is paid to the classification of coins stamps.

Key words: hoard by Sosnytsia 1911, Vladimir Olgerdovich, denarius, typological classification of coins, classification of coin's stamps, type, variant, kind of variation, different.

Сосницький скарб монет (1911 р. с. Сосниця, Чернігівської обл.) на сьогодні залишається найбільшим масивом нумізматичних пам'яток часу правління у Києві князя Володимира Ольгердовича(1363–1394 рр.).

Відомий монетний матеріал, що репрезентує даний період до 70х років ХХ століття був достатньо обмеженим, що не дозволяло дослідникам зробити повноцінний аналіз. Проте, дослідження київських монет тривали від 70х років ХІХ століття, відколи почалися їх публікації та було атрибутовано і введено до наукового обігу перші монети князя Володимира Ольгердовича¹. Ситуація почала

* *Хромова Ірина* – аспірантка відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Дмитрієнко М. Ф.

змінюватися з виходом праці М. Котляра, котрий вперше проаналізував весь склад Сосницького скарбу – 969 екземплярів монет і розробив їх типологічну класифікацію². За його даними на період 70х рр. ХХ ст. було відомо 40–50 знахідок монет київського князя. Більшість з них були в складі скарбів. Відомі також свідчення К. Болсуновського про такі скарби з монетами Володимира Ольгердовича, як – Канівський і Трипільський скарби 1906 р. (150 екз), проте достовірність останніх свідчень (зі слів очевидців) викликають у дослідників сумніви³. Монети зі складу Сосницького скарбу класифіковані М. Котляром за п'ятьма типами і на сьогодні це найбільш обґрунтований і зручний варіант класифікації. Спроби розробити власні класифікації робилися іншими дослідниками. Г. Козубовський у запропонованій ним схемі включив до типології монет Володимира Ольгердовича так звані «київські наслідування монетам Джанібека» і монету-наслідування зі слов'янськими літерами зі складу Борщевського скарбу⁴. Свою класифікацію розробили литовські дослідники Е. Іванаускас та Р. Дучіс. Вона виглядає наступним чином: 1) монета-наслідування зі слов'янськими літерами з Борщевського скарбу; 2) монети Володимира Ольгердовича з плетінкою в центрі аверсу; 3) монети зі знаком IS; 4) монети з хрестом з чотирма крапками⁵.

Зважаючи на постійні факти появ нових знахідок монет Володимира Ольгердовича – як класичного типу, так і тих, які іконографічно в значній мірі відрізняються від вже відомих, було вирішено ще раз зробити аналіз монетного матеріалу, що міститься у складі Сосницького скарбу і виявити головні ознаки київських монет, які б могли послугувати основою для більш детальної класифікації як самих монет, так і їх штемпельних типів. В ході дослідження для вагових вимірів використовувалися електронні ваги з похибкою $D=0,01g$ ⁶. В ході дослідження було складено типологічну класифікацію монет. Враховуючи, що монета-наслідування зі складу Борщевського скарбу була із достатню впевненістю віднесена до випусків брянського князя Дмитра Ольгердовича⁷, а «київські наслідування монетам Джанібека» виділені у самостійне карбування на території Київського князівства до часів правління Володимира Ольгердовича⁸, за основу класифікації було взято схему, розроблену М. Котляром, проте результати виявили деякі розбіжності, зокрема у вагових характеристиках типів. Це можна пояснити поганим станом певної кількості монет. Що не дивно, адже ще 40 років тому дослідники відзначали про поганий стан збереженості деяких екземплярів. Тому, ці монети, хоча і були виміряні, проте проводити повний іконографічний аналіз не давали змоги.

Значна увага зверталася на іконографічні характеристики монет. Відтак, у типах монет з'явився поділ на групи, що відповідно позначено в таблиці. Проте, варто зауважити, що запропонований поділ монетних типів на групи залишається у стадії розробки.

Таблиця 1. Порівняльний аналіз іконографічно-вагових груп монет
Сосницького скарбу з результатами попередніх досліджень.

Результати дослідження		За даними М. Котляра ⁹	
Тип монет	Ваговий діапазон	Тип монет	Ваговий діапазон
Тип I. Плетінка – князівський знак. 5 екз.	0,24–0,57 г. 1 вагова група.	I. Обв: князівський знак; Rev: плетінка. 5 екз.	0,22 – 0,67 г
Тип II. Знак – князівський знак. 187 екз.	0,12–0,45 г. <u>Група А</u>) 0,13–0,45 г. 157 екз. <i>Обв:</i> знак в картуші з крапок. <u>Група В</u>) 0,12–0,37 г. 30 екз. <i>Обв:</i> знак в лінійному картуші.	II. Обв: князівський знак; Rev: літера «К» в картуші (крапки/лінії). 187 екз.	0,10 – 0,46 г
Тип III. Хрест – князівський знак. 707 екз. Хрест ^{+∞} - князівський знак 3 (?+1) екз.	0,08–0,39 г. <u>Група А</u>) 0,08–0,39 г. 681 екз. <i>Обв:</i> Хрест у картуші з крапок. 0,08–0,24 г. 1 вагова група <u>Група В</u>) 0,09–0,34 26 екз. <i>Обв:</i> Хрест в лінійному картуші.	III. Обв: князівський знак; Rev: хрест в картуші (крапки/лінії). Більшість монет Сосницького скарбу. 709 екз.	0,10 – 0,42 г.
Тип IV. Брактеати. Князівський знак. 12 екз.	0,09–0,21 г. 1 вагова група	IV. Брактеати Князівський знак без легенди. 28 екз.	0,10 – 0,30 г

Тип V. Брактеати. Хрест. 35 екз.	0,06–0,22 г. 1 вагова група	V. Брактеати Хрест в картуші з крапок. Є з легендою. 24 екз.	0,10 – 0,22 г
---	--------------------------------	--	---------------

В основу типологічної класифікації був покладений принцип першості серед монетних випусків. Звісно, точного датування емісій монет Володимира Ольгердовича досі не встановлено, однак дослідниками розроблена ймовірна схема по черговості карбування типів монет¹⁰.

Як видно з Таблиці 1, в II і III типах нами виділені 2 групи за іконографічно-ваговими характеристиками. Перші групи в обох випадках представлені екземплярами, де аверсне зображення (знак у II типі і хрест у III типі) представлене відповідно у двох варіантах – «А» (його оточує картуш з крапок) і «В» (лінійний картуш). Як свідчить аналіз вагових характеристик, групи «А» в обох типах монет представлені більшою кількістю екземплярів та більшим ваговим діапазоном і є важчими за монети групи «В» обох типів. До того ж у групах II.B. і III.B. майже відсутні випадки перекарбування, а варіативний ряд реверсних штемпелів вужчий за групи «А» в обох типах.

Щодо суто вагового співвідношення, то за нашими даними найбільші граничні вагові показники у I типу монет, далі вага йде на спад – II, III, і найменші і майже однакові – V IV. Таким чином, можна виділити три типи двосторонніх монет з виділенням у типах груп з власними іконографічно-ваговими ознаками – монети з плетінкою, знаком та хрестом на аверсах, - і 2 типи брактеатів – з хрестом та з князівським знаком, що відповідає попереднім дослідженням¹¹.

Як видно з порівняльної таблиці, вагові показники в двох варіантах досліджень Сосницького скарбу 1911 р. приблизно збігаються лише у I типі. Наше дослідження брактеатів обох типів дало більші вагові показники, ніж в дослідженні М. Котляра. Проте, можна припустити помилку з нашого боку в класифікації брактеатів, адже розбіжність становлять 1 екземпляр типу «хрест» (0,22 г) і 2 екземпляри типу «князівський знак» (0,21 і 0,18 г) і можуть виявитись двосторонніми монетами. Проте дослідження їх аверсу не дало жодних результатів через погану збереженість такі монети віднесені до брактеатів.

Монети II і III типів майже не відрізняються розміром та формою монетного кола. Більшість з них мають видовжену форму і сліди, що свідчать про дотову технологію виготовлення. Нарізані шматки дроту розплющувалися, після чого на монетних колах залишилися по два парні сліди обрізки дроту. Меншу кількість складають монети обох типів з рівним монетним колом. Вони також містять сліди дрової технології, проте не так яскраво виражені, як монети видовженої форми через особливості виробництва. Решта типів монет також мають видовжену або круглу форму монетного кола. Однак монети I типу представлені екземплярами тільки круглої форми.

Частка монет покрита патиною (зелена, червона, коричнева, чорна і райдужна), що є результатом певних умов зберігання монетного матеріалу та його

первинних обробок. Деякі екземпляри знаходяться у поганому стані (закипілі, розкришені – зазвичай у чорному нальоті, розколоті, продірявлені, спаяні з іншими монетами чи їхніми частинками), що ускладнює їх дослідження.

Далі представлений більш детальний аналіз типів монет з урахуванням іконографічних особливостей. Для характеристики аверсних і реверсних зображень нами була розроблена класифікаційна схема монетних штемпелів. До неї перейдемо згодом, однак для зручності і спрощення подачі матеріалу, в описі реверсних зображень у типах монет будемо послуговуватися класифікаційними позначками груп і варіантів, розшифровка яких є у відповідних таблицях далі по тексту. Натомість, опис аверсних зображень подається у більш розгорнутому вигляді, щоб не переобтяжувати сприйняття.

Тип I. Плетінка – князівський знак.

4 екз. Ваговий діапазон – 0,24 – 0,57 г. 1 вагова група:

0,24-0,27(2 екз.) 500° Іконографічні особливості в групах:

Обв: плетінка в колі з крапок. Легенда. Напря́м написання: праворуч знизу, між літерами вертикальні смуги з центру. Варіанти написання: В Р Н О (3), Р Л ... М Н О (1).

Rev: групи реверсних зображень: I і II. В обох – v.1.

Випадків перекарбування не спостерігалось.

Картуш з крапок – 1.

Тип II. Знак – князівський знак.

187 екз. Ваговий діапазон – 0,12 – 0,45 г. 2 вагові групи:

Група А) 0,13 – 0,45 г. (157 екз.). Іконографічні особливості в групах:

Обв: знак в колі з крапок.

Варіанти написання знаку – **I варіант**. Хвиляста та пряма лінії з крапками, або без них. 5 способів накреслення:

а) пряма-крапка-хвиляста-крапка (V.smb.2.);

в) крапка-пряма-хвиляста-крапка (V.smb.5.);

с) пряма-крапка-хвиляста (V.smb.4.);

д) хвиляста-пряма-крапка і пряма-хвиляста-крапка (V.smb.3.);

е) пряма-хвиляста-дві крапки (V.smb.6.);

ф) пряма-хвиляста (V.smb.1.).

II варіант. Риски (роздвоєні кінці / рівні кінці), риски-хвилясті лінії з крапками, або без них:

а) риска-хвиляста лінія – крапка в середині-крапка збоку (V.smb.7), крапки з боків (V.smb.8), 1 крапка в середині (V.smb.10), без крапок (V.smb.9);

в) риска-крапка-риска (V.smb.12);

с) риска-риска (V.smb.11);

д) рівні риски – риска-риска паралельно (V.smb.13);

е) риски утворюють кут (V.smb.14).

Легенда. Напря́м написання: знизу ліворуч (11), зверху по годинниковій

стрілці (3). Решта – знизу проти годинникової стрілки. З крапками та без крапок між літерами. D.leg.4 (4), D.leg.3 (2), дзеркальний розворот літер в легенді (1 – вгору, 4 – бокове), хрест в легенді (1), промені від центру монетного поля (1), сліди перекарбування (10)

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп I – V.

Подвійне виконання знаку: накладка – 1; поряд розташовані – 2; повтор верхньої частини – 1; всього випадків перекарбування – 1 + 3(подвійні). Картуш з крапок – 1.

Група В 0,12 – 0,13; 0,16 – 0,17; 0,19; 0,21 – 0,23; 0,26 – 0,33; 0,37 г. (**0,12 – 0,37 г.**) 32 екз. Іконографічні особливості в групах:

Obv: знак в суцільному колі.

Хвиляста та пряма лінії без крапок. Варіанти написання для 30 екземплярів: пряма-хвиляста V.smb.1.1 (19), 1.4 (5), хвиляста - пряма 1.2 (5); пряма-хвиляста з двома крапками V.smb.2. (1).

Легенда. Напрямок написання: лише звичне написання, без крапок у виконанні знаку. Всього випадків перекарбування – 4. Випадки D.leg.4 (0,31 і 0,27 г.) – 2. Варіанти написання легенд (7): 1 випадок написання легенди зверху праворуч (всі решта – починаючи знизу і проти годинникової стрілки).

Rev: на реверсних зображеннях представлені варіації трьох груп штемпелів монет: II, III і V.

Перекарбування не спостерігалися. Картуш з крапок – 3 (1 – розмитий).

Тип III. Хрест – князівський знак.

707 екз. Ваговий діапазон - 0,08 – 0,39 г. 2 вагові групи:

Група А 0,08 – 0,39 г. 681 екз. Іконографічні особливості в групах:

Obv: Хрест у колі з крапок. Варіанти накреслення хреста: 4 крапки між раменами (48); великий за розмірами (V.crs.2) (23); малий за розмірами (V.crs.3) (12); роздвоєні кінці хреста (V.crs.1) (1).

Легенда: тонкі риси (22). Напрямок написання: зверху за годинниковою стрілкою (9), проти годинникової (ліворуч) (7); знизу за годинниковою стрілкою (ліворуч) (2), проти годинникової стрілки (113). Дзеркальний розворот літер (6, у тому числі 2 розвороти легенди). Крапки між літерами/без крапок

D.leg.4 в легенді (7), D.leg.3 (3), випадки перекарбування (13 + 4 сліди від продавленого реверсу внаслідок залипання монети у штемпелі та повторного удару).

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп I – VII.

Подвійне виконання знаку: накладка – 3; поряд розташовані – 4; повтор верхньої частини – 2. Всього випадків перекарбування (11 з подвійними). Картуш з крапок (6).

4 екз. Ваговий діапазон – 0,08 – 0,24. 1 вагова група.

Obv: хрест з двома колами знизу (або хрест і перевернута горизонтально «8»). Варіанти зображення хреста – 1 (V.crs.2.D2). Хрест невеликий за розміром.

1 екземпляр має на аверсі знак, що нагадує літеру «В» в колі з крапок. За

попередніми описами віднесений до II типу, проте можна припустити, що він відноситься до даного типу, а сумнівне зображення – наслідок поганого стану збереженості монети. Право на таке припущення надає інший екземпляр, на аверсі якого зображено хрест, а під ним розвернута на 90° літера «В» (V.crs.2.D3.), що схоже на варіант хрест+∞. Даний екземпляр має найменшу серед типу вагу – 0,08 г. і в музейному інвентарному описі зазначений як брактеат. Однак, при його дослідженні виявлено досить чітке зображення князівського знаку на реверсі. Навіть якщо припускати повторне використання монетного кружка для карбування брактеатів, це навряд чи можливо, адже аверсне зображення навіть не продавлене у реверс.

Легенда. Напрямок розташування: на всіх екземплярах – знизу ліворуч, літери дзеркально розвернуті ліворуч: «P H (M)» в одному випадку. Крапок між літерами легенди не спостерігалось.

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп II і IV.

Подвійне виконання знаку: повтор верхньої частини? (1).

Група В 0,09 – 0,11; 0,15; 0,20; 0,22 – 0,25; 0,27 – 0,31; 0,34 г. **(0,09 – 0,34)**
26 екз. Іконографічні особливості в групах:

Obv: Хрест в суцільному колі.

Варіанти накреслення хреста: 4 крапки між раменами (24), без крапок (2); великий за розмірами хрест (3).

Легенда: Типи написання (12). Тонкі риси (2). Напрямок розташування: зверху за годинниковою стрілкою (4); знизу проти годинникової стрілки (решта - 24). D.leg.4 (1), D.leg.3 в легенді (1). Дзеркальний розворот літер (1, літери розвернуті ліворуч). Крапки між літерами/без крапок

Всього випадків перекарбування (1 – з'їхав штемпель – перероблювали, тому легенда у 2 кола).

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп II, III, IV, V і VII.

Картуш з крапок (7).

Тип IV. Брактеати. Князівський знак.

12 екз. Ваговий діапазон – 0,09–0,21 г. Івагова група: 0,09 – 0,12 (3); 0,14 – 0,16 (3); 0,18 (1); 0,21 – 0,2 (5). Іконографічні особливості в групах: Князівський знак у наступних варіаціях:

0,09 г IV група, збоку зірка з 2ма крапками (1).

0,11 г III група, боки стерті (1).

0,12 г верхньої частини не видно, 1 крапка збоку і картуш з крапок (1).

0,15 / 0,18 / 0,21 г – V група, збоку – 1 зірка/ зірка з 2ма крапками/ 1 крапка.

Решта не визначені через незадовільний стан збереженості.

Тип V. Брактеати. Хрест.

35 екз. Ваговий діапазон – 0,06 – 0,22 г. Івагова група: 0,06 (2); 0,08 – 0,17 (24); 0,2 – 0,22 (2). Іконографічні особливості в групах: Хрест, продавлений в реверс. Бокове поле і другий бік зазвичай стерті. 0,09 – 0,17 г – у 3х екземплярів картуш з крапок; Тонкі риси (1), залишки легенди (2).

7 екз – не визначені.

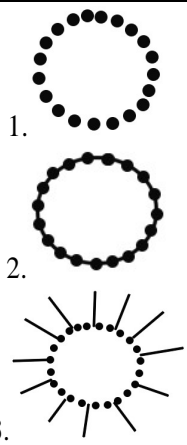
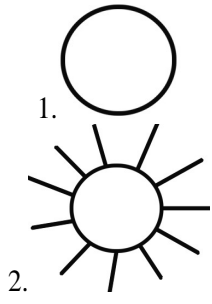
Далі поданий детальний аналіз зображень на сторонах монет Володимира Ольгердовича. Для цього пропонуються розроблені схеми класифікацій аверсних та реверсних штемпелів, використаних у виробництві монетного матеріалу, представленого у Сосницькому скарбі.

Класифікація аверсних штемпелів.

Класифікація аверсних штемпелів київських монет Володимира Ольгердовича становить доволі просту схему. В її основі лежать іконографічні характеристики, з огляду на які можна виділити три типи зображень на аверсах: хрест, знак та плетінка. Типи поділяються на групи, варіанти, диференти.

Групи аверсних зображень представлені трьома варіантами центрального зображення аверсу монет – в оточенні лінійних, чи картушів з крапок. Це найбільш сталі групи зображень, які характерні для двох з трьох варіантів аверсних зображень (хрест і знак).

Таблиця 2. Групи аверсних зображень.

Група	Обв. I. Картуш з крапок	Обв. II. Лінійний картуш / Лінійний картуш з відцентровими смугами
Схема	 <p>1.</p> <p>2.</p> <p>3.</p>	 <p>1.</p> <p>2.</p>

Варіанти аверсних зображень представлені особливостями накреслення центральних зображень аверсу. Відносяться лише до двох типів – «хрест» і «знак», для кожного мають свої особливості.

Різновиди варіантів аверсних зображень – супровідні символи, що карбувалися навколо основної фігури. Представлені лише у типах «хрест» і «знак», для кожного з яких мають свої особливості. В даному випадку диферентами виступають крапки та інші зображення у різних варіаціях розташування відносно центральної фігури. Варто окремо зазначити про наявність певної кількості екземплярів, де на аверсних зображеннях диференти відсутні.

Найбільший варіативний ряд представляє зображення знаку. Виявлено 14 варіантів накреслення, які в свою чергу мають свої особливості розташування які ми не могли не показати. Можливо, це допоможе в наступному дослідженні символіки, визначенні походження даного символу і пояснення його присутності на київських монетах.

Таблиця 3. Варіанти та різновиди варіантів аверсних зображень. Знак.

Варіант «знак» (symbol)	Схематичне зображення							
V.smb.1.	1.1.		1.2.		1.3.		1.4.	
V.smb.2.	2.1.		2.2.		2.3.		2.4.	
V.smb.3.	3.1.		3.2.		3.3.		3.4.	
V.smb.4.	4.1.		4.2.		4.3.			
V.smb.5.	5.1		5.2.					
V.smb.6.	6.							
V.smb.7.	7.							

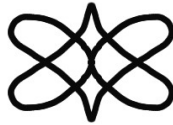
V.smb.8.	8.	·ЗП.						
V.smb.9.	9.1.	IS	9.2.	XS	9.3.	2		
V.smb.10.	10.	IS	10.1.	·IS·				
V.smb.11.	11.1.	II	11.2.	II	11.3.	II	11.4.	II
V.smb.12.	12.	II						
V.smb.13.	13.1.	II	13.2.	II				
V.smb.14.	14.	=: <						

Порівняно менше варіантів накреслення хреста. Вони зводяться до трьох основних, котрі мають свої диференти – крапки між раменами, або додаткові знаки, про які вже зазначалося вище під час аналізу типів монет Володимира Ольгердовича.

Таблиця 4. Варіанти та різновиди варіантів аверсних зображень. Хрест.

Варіант «хрест»	-	D1 4 кр. між раменами хреста	D2 знизу два кола	D3 знизу перевернута «В»
V.crs.1.		-	-	-
V.crs.2.				
V.crs.3.				-

Щодо зображення плетінки, то в даному випадку відомий лише один варіант зображення, котрий схематично виглядає так:

Варіанти накреслення легенди вже були досліджені М. Котляром з точки зору прив'язки до вагових типів монет¹². Дослідження монет з Сосницького складу підтвердило попередні висновки дослідників. Легенда на київських монетах Володимира Ольгердовича розміщується навколо центрального зображення у звичній для читача формі розташування літер. Її початок відносно центральної фігури – може бути внизу або зверху. Напрямок літер – праворуч, ліворуч. При розташуванні легенди ліворуч, літери зазвичай також розвернуті ліворуч, що є результатом використання в процесі виготовлення монетного штемпелю в якості зразка звичайної монети такого ж типу замість шаблону з дзеркальним зображенням. Розвернуті ліворуч окремі літери зустрічаються і у легендах з напрямком розташування літер праворуч. Виявлені випадки, коли окремі літери, або вся легенда накреслена «догори ногами». Серед особливостей, на які варто також звернути увагу є такі супровідні символи, як крапки між літерами, хрест на початку легенди, та особливості шрифту легенд: овал (як варіант написання літери «О») та «вісімка» (як варіант написання літери «В»).

Таблиця 5. Іконографічні особливості у варіантах написання легенди.

особливість	D.leg.1 крапки між літерами	D.leg.2 хрест	D.leg.3 овал	D.leg.4 «вісімка»
схема	·В·Л·Н·Р·	+В...	○	∞ ∑

Варто також додати ще про одну особливість монет. У II і III типах зустрічаються екземпляри, риси зображень яких є відчутно тоншими, або навпаки – масивнішими за решту. Проте їх аналіз не показав жодних значних відмінностей у ваговому чи метричному відношенні.

Класифікація реверсних штемпелів.

Серед монет київського карбування Володимира Ольгердовича, що знайдені в складі Сосницького скарбу 1911 р. представлений єдиний тип оформлення реверса – так званий «князівський знак» в картуші з крапок, або без нього. Пропонується розглядати цей знак як фігуру, що складається з двох основних складових частин: верхньої – меншої (хрест з відростками, котрі мають різні форми накреслення), та нижньої – більшої (хрест з відростками знизу, котрі сполучаються з верхньою частиною фігури)¹³. В більшості випадків вони мають вигляд літери «W», середину якої займає хрест, або наближені до неї за формою, або мають інші варіанти накреслення). Обидві частини завжди поєднані між собою, незалежно від способів накреслення. До основної фігури додаються у різних варіаціях бокові, верхні і нижні додаткові знаки. Верхні і нижні – крапки, кількість і розташування яких варіюється. Найбільш різноманітними за складовими є додаткові знаки, що розміщуються паралельно з боків фігури за межами відростків її нижньої частини і є між собою тотожними в кожному окремому випадку.

З огляду на великий варіативний ряд способів накреслення, пропонується наступна класифікаційна схема реверсних зображень монет Володимира Ольгердовича: тип реверса – князівський знак у різних варіаціях, що поділяється на групи. Групи, в свою чергу – на варіанти та різновиди варіантів. Для спрощення сприйняття даної схеми, її складові вміщені в таблиці зі схематичними ілюстраціями.

Групи реверсних зображень представлені особливостями накреслення верхньої частини фігури «князівський знак» і представлені в усіх типах монет Володимира Ольгердовича.

Таблиця 6. Групи реверсних зображень.

Група rev	Схематичне зображення	Група	Схематичне зображення	Група	Схематичне зображення
I.		II.		III.	
IV.		V.		VI.	
VII.		VIII.		IX.	

Варіанти реверсних зображень представлені морфологічними особливостями нижньої частини фігури «князівський знак» та її складових. Основних варіантів виявлено 12, деякі з них поділені на окремі різновиди варіантів, на основі розбіжностей в накресленні складових частин. Також, слід зважати на особливості процесу карбування: спосіб та можливі недоліки в роботі майстрів під час нанесення зображення на штемпель.

Таблиця 7. Варіанти реверсних зображень.

v.	Схем. зобр.	v.	Схем. зобр.	v.	Схем. зобр.	v.	Схем. зобр.
<u>1</u>		1.1		1.2		1.3	
1.4		1.5		<u>2</u>		2.1	
2.2		2.3		2.4		2.5	
2.6		2.7		2.8		<u>3</u>	
<u>4</u>		4.1		4.2		<u>5</u>	

5.1		<u>6</u>		6.1		<u>7</u>	
<u>8</u>		<u>9</u>		9.1		<u>10</u>	
10.1		<u>11</u>		11.1		11.2	
<u>12</u>							

Диференти – супровідні символи, що карбувалися з боків основної фігури, над її верхньою частиною (відростками верхнього хреста), та внизу фігури – під місцем роздвоєння відростків нижнього хреста. Не залежать від особливостей накреслення частин князівського знаку. В монетній справі диференти відомі, але майже не дослідженні. Можливо, це не тільки допоміжний спосіб оформлення монетного поля, а й окрема ознака емітентів або майстрів. Звісно, поки що зарано робити будь-які висновки з приводу організації монетної справи та випусків київських монет. Для цього необхідно дослідити і проаналізувати весь масив монетного матеріалу, однак і це мало чим зможе допомогти, адже відомі письмові джерела, що дійшли до наших часів не містять інформацію про діяльність Київського монетного двору та зовнішній вигляд його виробів, а матеріальні залишки (інвентар монетного двору означеного часу) цього процесу також не відомі дослідникам. Таким чином, встановити початковий вигляд монет та їх стопу сучасні дослідники можуть лише за ваговими показниками та внаслідок якісної штемпельної реконструкції. Істотні зрушення можливі у майбутньому при виявленні інших джерел, що міститимуть дані про монетну справу в Києві часів Володимира Ольгердовича.

Для зручності, диференти подані групами залежно від особливостей розташування відносно фігури в цілому. Найбільш важливими при цьому виявляються супровідні символи, розташовані з боків. Вони представлені самостійно, або у супроводі диферентів верхньої і нижньої частини фігури. Основою класифікації диферентів є спосіб та особливості їхнього накреслення.

Таблиця 8. Диференти. Для бокової частини знаку.

d	Схем. зобр.	d	Схем. зобр.	d	Схем. зобр.	d	Схем. зобр.
a		a1		a2		a3	
a4		a5		b		b1	
b2		b3		b4		b5	
c		c1		d		e	
e.1		e.2		f		f1	

Для верхньої частини знаку.

up1		up2		up3		up4	
up5							

Для нижньої частини знаку

lw1		lw2		lw3		lw4	
lw5							

Наступним кроком в класифікації має стати виявлення штемпельних різновидів. Однак, на сьогодні розробка даного класифікаційного ступеня не виконана через відсутність якісних зображень монет скарбу та обмежені можливості його дослідження. Однак є надія, що запропонована схема класифікації реверсних штемпелів для монетного складу Сосницького скарбу, полегшить зведення загальної класифікаційної схеми для всього відомого обсягу нумізматичного матеріалу, котрий відносять до київського карбування Володимира Ольгердовича.

Для кращого уявлення особливостей накреслення фігури «князівський знак» подається характеристика реверсних штемпелів у співвідношенні варіантів та диферентів у групах.

I група. Верхівка князівського знаку звичайної форми – у вигляді хреста з двома розгалуженнями (відростками) внизу від його вертикальної перетинки. Кінці відростків сильно заокруглені і підняті вгору. Зображення дуже подібне до знаку на монетах сіверського карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича.

v.1. (d.a2 (6 екз.); d.b1.lw.3 (1 екз.); d.c (3 екз.), d.c1. (2 екз.);

v.12. (d.a2¹⁴ – одиничний випадок).

II група. Верхівка князівського знаку звичайної форми – у вигляді хреста з двома розгалуженнями (відростками) внизу від його вертикальної перетинки.

Кінці відростків в незначній мірі заокруглені і підняті вгору. Нижня частина у варіаціях.

v.1 (d.a; d.a1.up.1; d.a2, грубо виконано, up1.lw3, lw1, up1.lw1, lw2; d.a3¹⁵; d.a4; d.b.up1; d.b1, up1, up2, up3; d.b3¹⁶; d.d; d.e¹⁷; d.b2, lw1, d.f1. lw3; d.e1; d.f, up1)

v.1.1. (d.a4, up1; d.a2)

v.1.3. (d.a¹⁸)

v.2 (d.a1; d.b2¹⁹; з боків стерто, up1 додаткові знаки: верхня частина в меншому розмірі докарбована до правого нижнього кінця фігури²⁰ – одиничний випадок)

v.2.1. (d.a1. up2; d.e2.lw1)

v.4. (d.a2, d.a1 - масивні риси, lw3; 3 боків стерто²¹ – одиничний випадок)

v.4.2. (d.a2.lw2)

v.9. (d.a2)

v.10. (d.a2)

v.10.1. (d.a²²)

Серед монет, штемпелі яких віднесені до другої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a2 (для монет типу II, група А – 35, група Б – 11, тип III, група А – 110, група Б – 7; всього – 163 екз.),

d.a (для монет типу II, група А – 7, група Б – 2, тип III, група А – 57, група Б – 1; всього – 67 екз.),

d.b1 (для монет типу II, група А – 24, група Б – 4, тип III, група А – 7, група Б – немає; всього – 35 екз.).

III група. Верхівка знаку дещо розтягнута горизонтально у відростках верхнього хреста. Низ у варіаціях.

v.1. (d.a, up1; d.a1²³; d.a2, up1, lw3²⁴; d.b, up1; d.b1, up1–3; d.b4; d.d; d.f, up1)

v.1.2. (d.a3²⁵; d.b²⁶)

v.1.4 (d.a2)

v.2.1 (d.a, lw4²⁷)

v.11.1 (d.f²⁸)

Серед монет, штемпелі яких віднесені до третьої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a (для монет типу II, група А – 2, група Б – немає, тип III, група А – 55, група Б – 2; всього – 59 екз.),

d.b (для монет типу II, група А – 1, група Б – 1, тип III, група А – 24, група Б – 3; всього – 29 екз.),

d.a2 (для монет типу II, група А – 3, група Б – немає, тип III, група А – 12, група Б – немає; всього – 15 екз.).

IV група. Відростки верхнього хреста вирівняні горизонтально. Низ у варіаціях.

v.1. (d.a, картуш з крапок, lw1²⁹, lw3³⁰, up1; d.a2, up1, lw2³¹; d.b, up1; d.b1, up1; d.f, up1)

v.1.2. (d.a.up1, up5³²)

v.2.3 (d.a)

v.2.4. (d.a³³)

v.3. (d.a (3 екз.), d.b (4 екз.))

v.4. (d.a2³⁴)

v.6 (d.a³⁵)

v.7. (з боків стерто³⁶)

v.8. (з боків стерто.lw3³⁷ – одиничний випадок.)

v.11. (з боків стерто)

Серед монет, штемпелі яких віднесені до четвертої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a (для монет типу II, немає; тип III, група А – 32, група Б – 5; всього – 37 екз.),

d.a2 (для монет типу II, група А – 3, група Б – немає; тип III, група А – 17, група Б – немає; всього – 20 екз.).

V група. Відростки верхнього хреста вигнуті кінцями вгору і утворюють півколо. Низ у варіаціях.

v.1. (d.a, up1, lw3; d.a2, up3 (брактеат³⁸); d.b, up1; d.b1, up2);

v.1.2. (d.a.up1)

v. 2.1. (d.b2.up1.lw1.)

v.4. (d.a2³⁹)

v.6. (d.a2⁴⁰)

v.11. (d.b1⁴¹)

v.11.2. (d.a⁴²)

Низ стертий. з боків стерто up1⁴³.

Серед монет, штемпелі яких віднесені до четвертої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a (для монет типу II, група А – 1, група Б – 1; тип III, група А – 6, група Б – 1; всього – 9 екз.),

d.b (для монет типу II – немає; тип III, група А – 7, група Б – немає; всього – 7 екз.),

d.b1 (для монет типу II, група А – 2, група Б – немає; тип III, група А – 3, група Б – немає; всього – 5 екз.).

VIII група. Верхній хрест з розширеними на кінцях раменами. Відростки верхнього хреста вигнуті кінцями вгору і утворюють півколо.

Низ стертий. З боків стерто⁴⁴.

VI група. Відростки верхнього хреста вигнуті кінцями донизу і утворюють півкругність, що зливається з відростками нижнього хреста. Низ звичайний. (3 екз.).

v.1. (з боків стерто; up5⁴⁵).

VII група. Відростки верхнього хреста – ламані лінії. Низ звичайний. (2 екз.).

v.1. (d.b, up1).

Отже найпоширенішими диферентами для штемпелів реверсів монет Володимира Ольгердовича можна вважати d.a, d.a2, d.b1 і d.b. Вони поєднуються з більшістю варіантів. Що ж до останніх, то найчастіше представлені v.1, v.2 і v.4. Наймасовіші групи штемпелів – II, III, IV.

Перекарбування

Окрему увагу заслуговують випадки перекарбування до яких ми віднесли і повноцінне перекарбування монет, і випадки зумовлені якістю процесу їх виготовлення. Всього зі складу Сосницького скарбу таких випадків нараховується 43. Причому представлені вони лише у двох типах монет (II і III).

Сліди таких процесів зустрічаються, як правило з одного боку монети, рідше – з обох. Власне перекарбування характеризується пошкодженнями поля монети – затертістю механічного походження (не рівномірна, а зчесана, з численними подряпинами, зробленими в одному напрямі), а також залишками попереднього карбування, які помітно гіршої якості або стану збереженості і не мають іконографічної тотожності. Останнє відрізняє пізніше за часом перекарбування від проявів помилок або неточностей штампувальника, в результаті яких для виправлення використовувався одночасний «подвійний удар». У такому випадку подвійне зображення зазвичай іконографічно, а іноді просторово тотожне (розміщене паралельно, хоча зустрічаються випадки для реверсних зображень, коли фігури розміщені діаметрально протилежно один відносно одного) і має однаковий стан збереженості. В деяких випадках подвійного удару на реверсних зображеннях подвоєною залишається лише верхня частина фігури – хрест з відростками. При цьому, в більшості випадків, дублікати тотожні за розмірами та груповою приналежністю і розміщуються поряд. Однак, в одному випадку другий хрест з відростками хоч і тої самої групи, що і основний, але набагато менший і розміщений в нижньому правому куті цілої фігури.

Якщо детально розглянути випадки перекарбування, то у II типі монет загальна кількість таких екземплярів – 21. З них – 17 – перекарбування на аверсах (3 – подвійний удар, 12 – перекарбування, 2 – перекарбування аверсу і реверсу), 6 – перекарбування на реверсах (4 – подвійний удар, 2 – перекарбування, з них 1 подвійний удар). Іконографічні особливості: лише в одному випадку спостерігається розташування легенди, починаючи зверху. У трьох випадках присутня подвійна легенда. Подвійні фігури на реверсі розташовані поряд паралельно або діаметрально протилежно одна відносно одної. В одному випадку подвоєна лише верхівка. Ваговий діапазон 0,16–0,39 г. для монет зі змінами аверсу і 0,14–0,31 г. для екземплярів зі змінами реверсного зображення. Загалом – дві вагові групи I. 0,14–0,25 г. і II. 0,27–0,39 г.

Зразки аверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Obv.I.V.smb: подвійний удар (подвоєний знак V.smb.1.1⁴⁶, подвоєна легенда V.smb.1.⁴⁷, V.smb.1.⁴⁸), перекарбування (V.smb.1.2⁴⁹, V.smb.1.1⁵⁰, V.smb.11.1.⁵¹, V.smb.1.⁵²

Obv.II.V.smb: подвійний удар (подвоєна легенда V.smb.2⁵³), перекарбування (V.smb.10/залишки реверсу II.v.2d.a2⁵⁴, V.smb.4.⁵⁵

Зразки реверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Rev: подвійний удар (подвоєний знак зверху і внизу II.v.?d.b⁵⁶, поряд II.v.2.5.d.b⁵⁷, діаметрально протилежно II.v.2.1/2.8.d.b1⁵⁸, подвоєна верхівка II.v.2.1.d.b.⁵⁹, додаткова верхівка II.v.2.1.d?up1.⁶⁰), перекарбування (крапки з боків

фігури докарбовані додатково, решта рис – помітно стерлися III.v.4?d.b1.⁶¹; напис II.v.1/2?d.a⁶²; II. I.v.2? d.a2⁶³, II.v.6.1d.a2⁶⁴, III.v.2?d?⁶⁵

У III типі монет загальна кількість перекарбованих – 22. З них 15 – перекарбування на аверсах (11 – подвійний удар, 2 – перекарбування, 5 – перекарбування аверсу і реверсу, з них 3 подвійні удари), 11 – перекарбування на реверсах (7 – подвійний удар, 4 – перекарбування). Іконографічні особливості: лише в одному випадку присутня подвійна легенда і хрест з чотирма крапками між раменами. Легенда, що розпочинається зверху присутня на трьох екземплярах. Один екземпляр з обох боків карбований реверсним штемпелем. Подвійні фігури на реверсі розташовані поряд паралельно або діаметрально протилежно одна відносно одної. В одному випадку подвоєна лише верхівка. В одному випадку на реверсному зображенні присутні 2 картушів з крапок, а один екземпляр, перекарбований з аверсу, з іншого боку карбований реверсним штемпелем. Ваговий діапазон: 0,11–0,32 г., дві вагові групи – I. 0,11–0,25 г., II. 0,27–0,32 г.

Зразки аверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Obv.I.V.crs: подвійний удар (подвоєний хрест V.crs.2.1.⁶⁶, V.crs.2.2⁶⁷, можливо, хрест з чотирма крапками V.crs.2.1 / 2.2⁶⁸, легенда знизу, залишки попередньої легенди V.crs.2.1.⁶⁹, V.crs.2?⁷⁰, подвоєний хрест і подвоєна легенда, тонкі риси V.crs.2.1.⁷¹), перекарбування (тонкі риси V.crs.2.1⁷²; реверсне зображення III.v.9.1.d.a.lw1⁷³, залишки легенди V.crs.2.1., продавлений реверс III.v.1/2?d.a2.lw3⁷⁴, II.v.1.5.d.a5⁷⁵).

ObvII.V.crs: подвійний удар (подвоєна легенда погано читається, з'їхав штемпель V.crs.2.2.⁷⁶

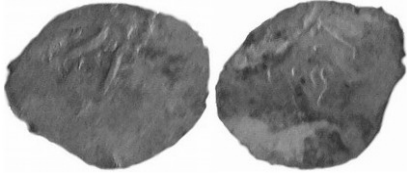
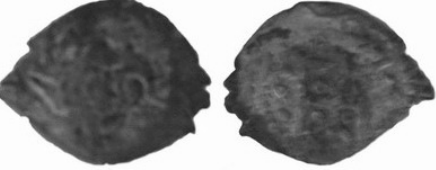
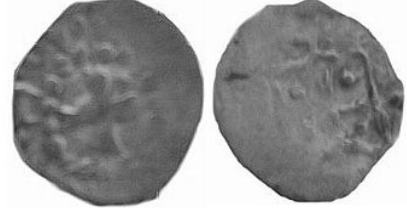
Зразки реверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Rev: подвійний удар (подвоєний знак III.v.2.d? не чітко⁷⁷, II.v.2d.f.⁷⁸ IV.v.2 (подвійний)d.a2.⁷⁹, один під одним. II.v.1.d.a2⁸⁰, подвоєна верхівка II.v.2.1, з'їхав штемпель⁸¹, II.v.2.d.a?⁸², подвоєний картуш можливо подвійний удар, або кілька разів перекарбовувалася. III.v.1?d.a2⁸³), перекарбування (тонкі риси. IV.v.2.d.a.⁸⁴, додаткові знаки, верхівка і боки зрізані⁸⁵, залишки аверсного зображення II.v.1.d.a2 I/V.crs.2.1.⁸⁶, зображення тотожне аверсу, але карбовано окремо. III.v.9.1.d.a.lw1⁸⁷).

Для наочного прикладу розробленої класифікації пропонується штемпельна характеристика декількох екземплярів монет зі складу Сосницького скарбу.

Таблиця 9.

Рис.1.	Рис.2.
 <p data-bbox="283 1603 546 1660">Obv: I.1.V.kn.-fr.lat.; Rev: II.v.2.1.d.e2.lw1⁸⁸</p>	 <p data-bbox="705 1603 1061 1660">Obv: II.1.V.smb.1.4; Rev: III.v.2.2.d.b2.up1.lw1/2?⁸⁹</p>

<p style="text-align: center;">Рис.3.</p> 	<p style="text-align: center;">Рис.4.</p>
<p style="text-align: center;">Obv: I.2.V.smb.10.1; Rev: V.v.2.1.d.b2.up.1.lw.1⁹⁰.</p>	<p style="text-align: center;">Obv: I.3.V.crs.3. Rev: IV.v.11.1.d.b⁹¹</p>
<p style="text-align: center;">Рис.5.</p> 	<p style="text-align: center;">Рис.6.</p>
<p style="text-align: center;">Obv: I.V.crs3.D.2.? Rev: III.v.2.3.d.a2.lw1⁹².</p>	<p style="text-align: center;">Obv: I.1.V.crs.1; Rev: IV.v.2.6.d.a⁹³</p>

У статті проведений аналіз іконографічних та вагових особливостей монет Володимира Ольгердовича зі складу Сосницького скарбу. Зроблена спроба штемпельного аналізу та запропонована класифікаційна схема штемпельних зображень реверса і аверса монет. Тут не піднімалося питання про етимологію основних характерних зображень на монетах, а встановлювалися варіанти їх конфігурацій та виявлявся зв'язок між ними як основа для подальших досліджень. Питання про походження і значення знаків і фігур, зображених на київських монетах залишається відкритим.

-
- ¹ Гуттен-Чапский Э. Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси. – Собрание графа Э.К. Гуттен-Чапского. СПб., 1875. – С. 4.; Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира. – Труды III АС, т.II, Киев, 1878. – С. 151–157.
- ² Котляр М. Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумизматика и Эпиграфика. 1970. Т. VIII. – С. 88–100.; Его же. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и Сфрагистика. 1971. Т. IV. С. 42–67.
- ³ Его же. Клад монет... – С. 89.
- ⁴ Kozubowski G. Monety księstwa Kijowskiego w XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne, R. XXXVIII. Warszawa, 1994, z. 3–4(149–150). – S. 121–139.; Его же. Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева. К., 1991. – С. 12–22.
- ⁵ Ivanauskas E., Douchis R. J. Coins of Lithuania 1386–1797, Vilnius-Colombia, 1999. – P. 16–20.
- ⁶ Ваги моделі Digital Skale Mode №.DW1 0?01 gr – 50 gr CE.
- ⁷ Хромов К., Хромова И. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича// Труды международных нумизматических конференций. Труды IV международной нумизматической

- конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Болгар 2005, 6–11 сентября 2005 г. М., 2008. – С. 75.
- ⁸ Хромов К. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Восточная нумизматика в Украине. Ч. 2, К., 2007. – С. 60–79.; *Его же*. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века // Міжнародна науково-практична конференція, Київ 26–27 травня 2005 р. «Проблеми охорони та відновлення фортифікаційних споруд Київської землі» К., 2005. – С. 122–130, 145–148.; *Его же*. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV веке (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Двенадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 19–24 апреля 2004 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2004. – С. 87–88.
- ⁹ Котляр М. Монеты Владимира Ольгердовича... – С. 52–59
- ¹⁰ Котляр М. Клад монет... – С. 98.; *Его же*. Монеты Владимира Ольгердовича... – С. 62.; Козубовский Г. Находки монет... – С. 16.
- ¹¹ Котляр М. Клад монет Владимира Ольгердовича... – С. 92–97.
- ¹² *Его же*. – С. 92–96.
- ¹³ Хромова И. К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в. // Нумизматические чтения 2009 года. К 80-летию А. С. Мельниковой и 90-летию В. В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. – М.: ГИМ, 2009. – С. 28–31.
- ¹⁴ Колекція Національного музею історії України (НМІУ). Відділ нумізматики. Інв. № AR13782/740/cI.
- ¹⁵ Інв. № AR13782/11/25.
- ¹⁶ Інв. № AR13782/806/10.
- ¹⁷ Інв. № AR13782/778/13.
- ¹⁸ Інв. № AR13782/393/11.
- ¹⁹ Інв. № AR13782/686/21.
- ²⁰ Інв. № AR13782/524/5.
- ²¹ Інв. № AR13782/588/7.
- ²² Інв. № AR13782/2/25.
- ²³ Інв. № AR13782/414/22.
- ²⁴ Інв. № AR13782/558/5.
- ²⁵ Інв. № AR13782/559/5.
- ²⁶ Інв. № AR13782/594/12.
- ²⁷ Інв. № AR13782/717/cI.
- ²⁸ Інв. № AR13782/532/5.
- ²⁹ Інв. № AR13782/606/12.
- ³⁰ Інв. № AR13782/ 604/12.
- ³¹ Інв. № AR13782/84/6.
- ³² Інв. № AR13782/318/18.
- ³³ Інв. № AR13782/714/cI.
- ³⁴ Інв. № AR13782/634/5.
- ³⁵ Інв. № AR13782/72/6.
- ³⁶ Інв. № AR13782/436/9.
- ³⁷ Інв. № AR13782/33/25.
- ³⁸ Інв. № AR13782/941/19.
- ³⁹ Інв. № AR13782/495/5.
- ⁴⁰ Інв. № AR13782/925/13.
- ⁴¹ Інв. № AR13782/923/19.
- ⁴² Інв. № AR13782/930/19.
- ⁴³ Інв. № AR13782/141/8.

- 44 IHB. № AR13782/752/26.
- 45 IHB. № AR13782/21/25.
- 46 IHB. № AR13782/893/15.
- 47 IHB. № AR13782/818/10.
- 48 IHB. № AR13782/766/13.
- 49 IHB. № AR13782/819/10.
- 50 IHB. № AR13782/837/10.
- 51 IHB. №№ AR13782/849/12, 850/12.
- 52 IHB. №№ AR13782/772/13, 800/10, 805/10, 806/10.
- 53 IHB. № AR13782/701/21.
- 54 IHB. № AR13782/866/cII.
- 55 IHB. № AR13782/785/13, 786/13, 693/21.
- 56 IHB. № AR13782/893/15.
- 57 IHB. № AR13782/894/15.
- 58 IHB. № AR13782/905/17.
- 59 IHB. № AR13782/920/10.
- 60 IHB. № AR13782/524/5.
- 61 IHB. № AR13782/563/5.
- 62 IHB. № AR13782/818/10.
- 63 IHB. № AR13782/866/cII.
- 64 IHB. № AR13782/693/21.
- 65 IHB. № AR13782/796/13.
- 66 IHB. №№ AR13782/628/15, 539/5, 633/15, 634/5, 550/5, 91/6.
- 67 IHB. № AR13782/127/8.
- 68 IHB. № AR13782/236/8.
- 69 IHB. № AR13782/633/5.
- 70 IHB. № AR13782/841/10.
- 71 IHB. № AR13782/627/15.
- 72 IHB. № AR13782/527/5.
- 73 IHB. № AR13782/545/5.
- 74 IHB. № AR13782/558/5.
- 75 IHB. № AR13782/11/25.
- 76 IHB. № AR13782/603/12.
- 77 IHB. № AR13782/627/15.
- 78 IHB. № AR13782/628/15.
- 79 IHB. № AR13782/634/5.
- 80 IHB. № AR13782/564/5.
- 81 IHB. № AR13782/21/25.
- 82 IHB. № AR13782/631/15.
- 83 IHB. № AR13782/144/8.
- 84 IHB. № AR13782/345/18.
- 85 IHB. № AR13782/630/15.
- 86 IHB. № AR13782/561/5.
- 87 IHB. № AR13782/545/5.
- 88 IHB. № AR13782/913/7.
- 89 IHB. № AR13782/705/21.
- 90 IHB. № AR13782/63/25.
- 91 IHB. № AR13782/570/5.
- 92 IHB. № AR13782/862/12.
- 93 IHB. № AR13782/67/6.